

Said Halim Paşa'da Sömürgecilik Karşıtlığı Bağlamında Taklitçilik Eleştirisi

Criticism Of Mimicry In The Context Of Anti-Colonialism In Said Halim Pasha

Serdar Şahin ¹

¹ Dr., Siyaset Bilimci, İstanbul, Türkiye

ÖZET

Said Halim Paşa Osmanlı Devleti'nin son yüzyılında yaşamış önemli bir düşünür ve devlet adamıdır. Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın torunu, Şûrâ-yı Devlet üyesi Mehmed Abdülhalim Paşa'nın oğlu olan ve seçkin bir çevrede yetişerek iyi bir eğitim alan Said Halim Paşa, devletin en buhranlı döneminde en üst kademelerde çeşitli görevlerde bulunmuş, geniş entelektüel birikimini sadece bulunduğu görevlerle değil yazdığı eserlerle de ortaya koymuştur. Osmanlı dönemi İslamcılık akımı içerisinde önemli bir yere sahip olan Said Halim Paşa, "Batı medeniyetinden" düşünsel olarak faydalanmakla birlikte kendi kültürüne ve değerlerine yabancılaşma anlamına gelecek "taklitçilik" düzeyindeki bir Batılılaşma anlayışına karşı çıkmıştır. Said Halim'in bu karşı çıkışı İslamcılık düşüncesinin ana temalarından birisi olan sömürgecilik karşıtı tavırla ilişkilidir. O, "tagayyüre" (başkalaşmaya) sebep teşkil eden bir Batılılaşma tarzını eleştirmektedir. Said Halim Paşa'nın bu yorumunun kimi farklılaşmalarla birlikte Cumhuriyet dönemi İslamcı aydınları tarafından da tevarüs edildiği ve kendisinden sonraki nesilleri etkilediği söylenebilir. Bu makalede, Said Halim'in, İslam dünyasının ve Osmanlı İmparatorluğu'nun içerisinde bulunduğu durumu ele aldığı eserlerine egemen olan, taklitçilik eleştirisini incelemeye çalıştık. Bu eleştiri Said Halim'in eserlerinde öne çıkan birkaç önemli temadan birisidir.

Anahtar Kelimeler: Said Halim Paşa, Osmanlı Devleti, Modernleşme, Sömürgecilik, Anti-kolonyalizm, Taklitçilik.

ABSTRACT

Said Halim Pasha is an important statesman and thinker who lived in last period of the Ottoman Empire. The grandson of the Egyptian Governor Kavalalı Mehmed Ali Pasha, the son of Mehmed Abdulhalim Pasha, who was brought up in an elite circle and received education, held positions at the highest level during the most depressed period of the state. Said Halim Pasha, one of the important names of the Islamic thought of the Ottoman period, while benefiting from the "Western civilization" intellectually, opposed a Westernization approach at the level of "imitation", which could mean alienation from his own culture and values. This opposition of the Said Halim is related to the anti-colonial attitude, which is one of the main themes of the thought of Islamist. Said Halim criticizes a Westernization style that causes alteration. It can be said that this interpretation of Said Halim Pasha was inherited by the Islamist intellectuals of the Republican period with some differentiations and influenced the next generations. In this article, we tried to analyze the criticism of mimicry in Ottoman statesmen and intellectuals, which dominated Said Halim's works in which he deals with the situation of the Islamist world and the Ottoman Empire.

Keywords: Said Halim Pasha, Ottoman Empire, Modernization, Colonialism, Anti-colonialism, Mimicry

GİRİŞ

Bu makalenin amacı, Osmanlı Devleti'nin son döneminde düşünceleri ve devlet adamı kimliğiyle önemli rol oynamış bir isim olan Said Halim Paşa'nın eserlerinde öne çıkan temalardan bir olan taklitçilik eleştirisinin sömürgecilik karşıtlığı bağlamında incelenmesidir. Sömürgecilik; "hakim bir yabancı gücün kendi ekonomik ve politik çıkarına uyacak şekilde bir yerin hukuk, eğitim, ticaret sistemlerini yeniden düzenlemesidir." (Yetişkin,2010,15) Sömürgeciliğin insanlık tarihinin bir gerçeği olarak okunabileceği ve Avrupalı güçlerin 16. yüzyıldan sonraki yayılmacılığını aşan bir yapıya sahip olduğu söylenebilir. Bununla birlikte bu makalede modern öncesi dönemdeki imparatorluk yapılarının kolonyalist olup olmadıkları tartışmasına girilmemiştir. Modern sömürgeciliği (kolonyalizmi) klasik formlardan ayırt edici vasıfları; kapitalizmle yakın ilişkisi, sanayileşmeyle kopmaz bağı ve oryantalizmle desteklenmiş olmasıdır diyebilirim. Bu vasıflar modern kolonyalizmin kurumsal temellerini oluşturmakta, "ötekilere" ya da "sömürülenlere" karşı aşağılayıcı ve ırkçı bir tavır takınılmasına yol açmaktadır. Bu durum kolonyalizme bir itiraz olarak gelişen yerli hareketler ve anti-kolonyalist tepkilerin doğmasına sebep olmuştur. Toprağa dayalı klasik bir imparatorluk olan Osmanlı Devleti'nin son yüzyılı Avrupa ve Rus yayılmacılığına direnebilmek için denge politikası yürütme ve modernleşme çabalarıyla geçmiştir.

Osmanlı Devleti'nin son döneminde yaşamış bir münevver olan Said Halim Paşa'nın eserlerinde önemli bir yere sahip olan ve sömürgecilik karşıtı tavır olarak tezahür eden taklitçilik eleştirisinin kendisinden sonraki İslamcı düşüncenin ufku üzerinde belirleyici bir etkiye sahip olduğu söylenebilir. İslamcılık düşüncesi Türkiye tecrübesinde sair fikir akımları ve ideolojilerde olduğu gibi Osmanlı mirası üzerinde şekillenmiştir. Türkiye'de Osmanlı Devleti ile erken Cumhuriyet dönemi İslamcı düşüncede yaşanan süreklilik ve kopuşların izlenebilmesi için fikir ve düşüncelerinin incelenmesi merkezi öneme sahip olan iki isim öne çıkmaktadır; Bu isimler Said Halim Paşa ve Mehmed Akif'tir. Said Halim Paşa Roma'da şehit edilmiş (1921) ve Mehmed Akif

1925-1936 arasında Mısır'da yaşadktan sonra ancak vefatına yakın bir tarihte Türkiye'ye dönebilmiştir. Osmanlı İslamcılığı bu şekilde nihayete ermiştir. Bir anlamda, Justin Mc Carthy'nin sözünü ettiği "Ölüm ve Sürgün": Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı, Osmanlı İslamcılığı için de gerçekleşmiştir.

Bu makalede taklitçilik eleştirisini ele aldığım Said Halim Paşa'nın düşünce dünyasının anlaşılabilmesi için genelde İslam dünyasının özelde ise Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyıldan itibaren içerisinde bulunduğu şartlara dikkat kesilmek gerekmektedir. Çünkü 19. yüzyıl Avrupa'da önemli değişimlerin yaşandığı ve Batı dışı dünyanın hızlı bir biçimde kolonize edildiği bir dönem olmuştur.

19. yüzyıldan önce "...İslam tarihinin on iki yüzyılı boyunca kolonyalizm İslami nitelikteki, politik, eğitsel ve sosyal yapıları yok edene kadar" süren ve eşine "insanlık tarihinde az rastlanır bir nispi istikrar"dan söz edilebilir. (Hallaq, 2019,120)

Erol Güngör'e göre;

"...on sekizinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren İslam dünyası ayrı istikametlerden gelmekle birlikte aynı noktada birleşen iki kuvvetin etkisinde kalmıştır. Birincisi Avrupalıların Batılı yönde bir değişme için yaptıkları doğrudan baskı, ikincisi daha çok bağımsız ülkelerde görülen ve Batılılaşma gayesiyle yürütülen iç baskı. Sömürge haline getirilen İslam ülkelerinde sömürgeci Batı devletinin kanunları hâkim olmuş, onların hayat tarzı, örf ve adetleri doğrudan ve dolaylı şekillerde empoze edilmiştir. Bağımsız devletlerde ise cemiyetin seçkin tabakası Batılı bir hayat tarzının ülkeyi kurtaracağına inanarak o hayatı ithal etmek üzere çeşitli yollar denemişlerdir..." (Güngör, 2000, s.48).

İslamcılık, Kolonyalizm ve Batılılaşma

İşte böyle bir dönemde Kahire'de dünyaya gelen (1864) Said Halim'in babası Mehmed Abdülhalim Paşa, dedesi ise Kavalı Mehmed Ali Paşa'dır. Aristokrat bir ailede yetişen Said Halim, İsviçre'de siyasi ilimler alanında yükseköğrenim görmüştür.

İttihat ve Terakki Cemiyeti Genel Sekreterliği, Yeniköy Belediye Başkanlığı, Şura-yı Devlet Reisliği, Hariciye Nâzırlığı ve Sadrazamlık gibi pek çok önemli görevde bulunan Said Halim Paşa, İngilizler tarafından Malta'ya sürgün edilmiş, serbest bırakıldığında İstanbul'a dönme isteği reddedilince yerleştiği Roma'da Ermeni komitacı Arşavir Şiracıyan'ın silahlı saldırısı sonucunda hayatını kaybetmiştir. Said Halim Paşa'nın 1910-1921 tarihleri arasında kaleme aldığı külliyatı şu eserlerden oluşmaktadır;

Meşrutiyet, Mukallidliklerimiz, Buhrân-ı Fikrimiz, Buhrân-ı İctima'imiz, Taassub, İnhitât-ı İslâm Hakkında, İslamlaşmak, İslam'da Teşkilat-ı Siyâsiye ve Islahatımızın Esasları.

Paşa'nın devlet adamı olarak çeşitli kademelerde görev yaptığı yıllar; Hannah Arendt'in emperyalizm dönemi olarak nitelediği ve "bu dönemi yaklaşan felaketlerin hazırlık devresi olarak değerlendirmek hiç de haksızlık olmaz." dediği otuz yıllık dönemle (1884-1914) çakışmaktadır. Said Halim Paşa'nın İslamlaşma (İslami Tecdid) Hareketinin üzerine inşa olunduğunu savunduğu belli başlı temalar, İslamcılık düşüncesinin genel yapısını özetleyen bir niteliğe sahiptir;

"1. Sömürgeci Siyasete Direniş (Anti-Sömürgecilik)

2. İttihad-ı İslam Siyasetini Benimseme

3. Tecdid ve İhya yoluyla zaafaların tamir ve tadil edilmesi." (Işık, 2017, s. 54)

Son dönem Osmanlı düşüncesinin ekseriyetle toplumsal sorunlara çözüm üretme çabası içerisinde ortaya konulduğu söylenebilir. Osmanlı Devleti'ni etkileyen çok boyutlu "buhranlar" (krizler) 19.yüzyıldan itibaren modernleşme hareketleriyle aşılmaya çalışılmıştır. Osmanlı-Türk modernleşmesinin tarihi, söz konusu krizleri aşmanın hangi yol ve yöntemlerle yapılacağına ilişkin tartışmaların egemen olduğu bir tarih olarak okunabilir. Söz konusu dönem aynı zamanda "değişimin" kaçınılmaz olduğu kabulüne dayalı ideolojik hareket ve tavır alışların tarihi olarak da okunabilir. (Şahin, 2021, s. 32-33)

Alain Touranie'ye göre;

"Hızlı iktisadi modernleşmenin temel sonucu akılcı düşünce ilkelerinin genel toplumsal ve siyasal amaçlara dönüşmesi oldu... Aydınlanma felsefesinin bu siyasallaşma sürecini en iyi temsil eden şey de ilerleme fikridir. Artık söz konusu olan yalnızca...akıl yolunun açılması değildir; modernliği istemek ve sevmek gerekmektedir;kendi kendini harekete geçiren, modernlik yaratan bir toplum örgütlemek gerekmektedir. (Touraine, 2018,88)

19. yüzyıldan itibaren modernleşme istikametindeki çabalar temelde devleti ve toplumu ayakta tutabilmek amacına matuftu. Hilmi Ziya Ülken'e göre; son yüzyılında Osmanlı Devleti'nin ve Cumhuriyet döneminde

Türk toplumunun en önemli problemi, Doğu ve Batı arasında bir senteze ulaşamayan dualist yapının devam etmesidir. (Ülken, 2019, s. 46)

“...Batı kültürü önce ekonomik-siyasi alanda sonra bütün değerler alanında dünya görüşü olacak kadar genişlediği zaman...başka kültürler için tek yol kalıyordu: Modernleşmek. Çünkü bu artık Batı veya Doğu’nun karşılaşması, kapalı eski kültür çevrelerinin alışverişi değil dünya ölçüsünde (oecumenique) karakteri olan yeni kültüre katılmadan başka bir şey değildi...” (Ülken, 2019, s. 4-5)

Modernleşme süreci Osmanlı Devleti’nde yeni bir tip aydın ve devlet adamının ortaya çıkmasının, bu yeni tip elitler ise yaşanan sorunlara çözüm olmak ümit ve iddiasıyla, farklı ideolojilerin doğmasının yolunu açmıştır. (Bulut, 2009, s.165) Osmanlı İmparatorluğunda modernleşme hareketleri (diğer modernleşme hareketlerine benzer şekilde) geri kalmış (ya da geri kaldığı düşünülen)¹ devlet ve toplumun ayakta tutulmasına yönelik bir dizi faaliyet olarak ortaya çıkmıştır.

Bu noktada Osmanlı Devleti’nin “doğrudan” sömürge olmamakla birlikte sömürgeciliğin daha yoğun ve sofistike bir biçimde etkisi altında olduğuna ve söz konusu modernleşme hareketlerinin bu durumla ilişkisine işaret etmek gerekmektedir.

Wael Hallaq’ın isabetle dikkat çektiği gibi;

“...Müslüman dünyada sözde hukuk reformlarının ilk değerlendirilmesinde, anlatılara neredeyse hiçbir zaman sömürgecilğe işaret etmeyen, ama yerli bir reform iradesini ve arzusunu işaret eden bir modernleşme teorisi hakimdir...” (Hallaq, 2020, s.190) “...Osmanlı İmparatorluğu yaygın tabirle, egemen bir varlıktı ve genellikle sömürgecilik denen şeye tabi değildi; yine de Hindistan’ın Britanya idaresinde geçirdiği kadar saldırgan ve hızlandırılmış bir dönüşümü geçirmeye zorlayan çeşitli baskılara tabiydi. Osmanlı yapısal soykırımı başka soykırımlardan daha az başarılı değildi. Avrupa’nın biteviye tahakküm ve manipülasyon içeren yıllardan sonra Osmanlı İmparatorluğu ile işi bittiğinde, ondan geriye uzak ve tahrip edilmiş bir hatıradan başka bir şey kalmadı. Kurumsal, toplumsal, ekonomik, kültürel, entelektüel ve bunlarla birlikte siyasal olarak yok edilmekle kalmadı, hafızası da köküne kadar karartıldı...” (Hallaq, 2020, s. 355)

İşte böyle bir vasatta teşekkül eden İslamcılık düşüncesinin temel mesele ve tartışmaları İslam dünyasının farklı bölgelerinden âlim ve aydınların, oryantalistlerin iddialarına cevap ve İslam dünyasının Batı medeniyeti karşısında içine düştüğü duruma çözüm önerisi üretme çabası olarak gelişmiştir. (Şahin, 2021: 28)

Bu çerçevede İslamcılık; “Müslümanların yaşadıkları yerlerde kolonizasyon ve modernleşme tecrübeleriyle ilişkili ve bir anlamda bu tecrübelerle bir tepki olarak ortaya çıkmış, cari din tasavvurlarına eleştirel bir bakış açısıyla yaklaşarak, başta bu tasavvurlar olmak üzere toplumu ve devleti “İslami ilkelere” göre dönüştürmeyi, aslına/asli kaynaklarına döndürmeyi amaçlayan, birbirinden farklı şahıs, grup ve ekoller tarafından, farklılaşan yöntem, üslup ve mecralarda ifade imkanları arayan modern bir politik tavır alma biçimi ve söylem olarak tanımlanabilir.” (Şahin, 2021, s.35) Keza İsmail Kara’nın İslamcılık tanımında İslamcılığın “...İslâm dünyasını batı sömürsünden... esaretten, taklitten... kurtarmak” amacına matuf bir hareket olduğu vurgulanmaktadır. (Kara, 2014, s. 15)

Yukarıda işaret edildiği gibi sömürgeci siyasete direnişin İslamcılık düşüncesinin başlangıcından itibaren temel bir vurgu olması dikkat çekicidir. Said Halim Paşa, İslamlaşmak ile Batılılaşmayı Osmanlı Devleti’nin yaşadığı buhranların (krizlerin) çözümü için ortaya çıkan iki ayrı yol/yöntem olarak birbirinin karşısında konumlandırmaktadır. Bununla birlikte Paşa’nın Batılı tarzda eğitim alması, İsviçre’de siyaset bilimi alanında yükseköğrenim görmesi ve Avrupa’yı yakından tanınmasına karşın Tanzimat sonrası aydınlarıyla devlet adamlarında sıklıkla görülen Avrupa hayranlığı ya da mutlak Batılılaşma taraftarlığı tarzında bir tutum içerisine girmedikini belirtmek gerekmektedir.

Bu noktada Batılılaşmayı “Tarz-ı hayat ve teknolojinin taklit, talim ve terbiye târikiyle transferi esasına dayalı bir “temeddün iddiası ve projesi” olarak tanımlamak mümkündür. Bu tanımdan da anlaşılacağı üzere Batılılaşma bir yönüyle Batılılaştırma, modernleşme ise modernleştirme sürecidir...” (Şahin,2021,5096) Bu yönüyle “Batılılaşma, Batı dışı toplumların girdiği bir yol gibi gözükse de Batı’nın dünya üzerinde hakimiyet kazanmasının sadece bir neticesidir.” (Görgün, 2021, 97)

Said Halim Paşa’da Sömürgecilik Karşıtı Tavır ve Taklitçilik Eleştirisi

Said Halim Paşa birbirinden farklı görüş ve düşüncelere sahip isimler tarafından ilmi, akademik çalışmalara konu edilmiştir. Söz gelimi İsmail Kara, Said Halim’in düşünce yapısına ilişkin şu tespitleri yapmaktadır;

¹ Said Halim Paşa İslam dünyasının yaşadığı düşünsel ve toplumsal krizi (buhran-ı fikrimiz, buhran-ı ictimaimiz) ilerilik-gerilik gibi lineer bir tarih anlayışı çerçevesinde okumamakta asr-ı inhitât (irtifa kaybı) kavramlaştırmasını kullanmaktadır.

“...Said Halim Paşa, pek de başarılı olmayan siyasi hayatına karşılık büyük bir fikir adamı, üst düzeyde bir modernleşme tenkitçisidir. Fikren ve maddeten katkılarda bulunduğu II. Meşrutiyet’in ilanının üzerinden henüz fazla bir zaman geçmemişken peş peşe yazdığı ve yayınladığı risalelerde savunduğu fikirler, eşzamanlı olarak hemen hiçbir fikir adamında rastlanmayacak, bu yüzden de anlaşılamayacak derecede soğukkanlı bu yüzden de döneminde anlaşılamayacak kadar derin gerçekçidir...” (Kara, 2011, s.87) Özcan Hıdır, Paşa’nın Batı’ya yönelik bir düşmanlık ve ötekileştirme dilini tasvip etmediğini belirterek Batı’daki gelişmeleri yakından takip etmek gerektiği şeklinde bir görüşe sahip olduğuna işaret etmektedir. (Hıdır, 2021, s.618) Ahmet Şeyhun ise Paşa’nın siyasal düşüncesinin Montesquieu ve Rousseau gibi isimlerin siyasal teorilerinin izlerini taşıdığını iddia etmektedir. (Şeyhun, 2010, s. 28)

Said Halim Paşa’nın düşünce dünyasının önemli bir teması olan sömürgecilik karşıtı tavır, İslam dünyası ile Avrupa arasındaki uzun süren mücadelelerin bir neticesi olarak değerlendirilebilir. Paşa’ya göre İslam alemi ile Avrupa arasındaki taassub hissi karşılıklı ilişkiler üzerinde belirleyici bir öneme sahip olmuştur. (Düzdağ, 1970, s.125) O’na göre İslam dünyası metafizik tartışmalarla meşgul olurken, Avrupa deney metoduna dayanan bir yapı inşa ediyor ve bu yapının ihtiyaçlarına uygun olarak sömürgecilik yaygınlaşıyordu. İslam dünyasında sömürgecilik faaliyetinin nesnesi olmaya karşı gelişen bilinç ve özgürleşme talebi İslamcılık düşüncesinin doğuşunda önemli bir motivasyon olmuştur;

“...Alem-i İslam, Şark’ta bitmek tükenmek bilmeyen enva-i münazarat-ı hikemiye (çeşitli felsefî tartışmalar) ile zaman-güzar olmakta ve metafizik vadisinde bi-nihaye (sonsuz) münazaat-ı vahiye ve akime (boş ve sonuçsuz çekişme) ile kuvvetten düşmekte iken beri tarafta yani Garp’ta genç ve zinde milletler usul-i tecrübiyeye müstenit (deneysel yöntemlere) yeni bir medeniyet kuruyorlardı. Bu usul-ü cedide sayesinde o milletler hafaya-yı tabiata (tabiatın sırlarına) nüfuz ederek kuvve-i bi-nihayesinden (sonsuz gücünden) istifadeye muvaffak oluyorlardı...” (Çetin, Çeltik,2022,133,134) Said Halim’e göre İslam alemi metafizik tartışmaları terk etmelidir. Batı’nın deneysel yöntemlerle bilimde kaydetmiş olduğu aşamalar kendilerinde tahakküm ve sömürme hissini arttırmış, İslam alemi ise, bilim ve teknikle desteklenen sömürgecilik faaliyeti karşısında çaresiz kalarak maddi ve manevi istilaya uğramıştır. (Çetin, Çeltik,2022,133,134)

Said Halim Paşa bu ifadelerin hemen ardından doğacak tepkilerden söz eder ki İslamcılık düşüncesi özü itibarıyla bu tepkilerden neşet etmiştir. Bununla birlikte Batı medeniyetinden faydalanmanın gereğine dikkat çeken Said Halim, mutlak anlamda Batılılaşma yanlısı aydınların Batılı kurum ve kuralları kör bir taklitçilikle almak istediklerini savunarak bu yöntemin Osmanlı Devleti’nin faydasına olmayacağını iddia etmektedir. “Başkalarının deneyimleri ve kanunları ile kendi sorunlarımızı çözmeye kalkışmak, ülkenin toplumsal gerçeklerinden uzaklığın ve habersizliğin bir ifadesidir. Bu duruma düşülmesinin sebebi ise aydının Batı medeniyetini anlamadan taklit etmesidir.” (Işık, 2020, s.73) Said Halim, Osmanlı devletinin Batılı ülkelerin siyasi yapılarını taklit etmesinin devletin dağılmasına sebep olacağını düşüncesindedir. (Işık, 2019, s. 67) Ancak Osmanlı aydınları içerisinde Batılılaşmanın lüzumuna duyulan inanç oldukça yaygındır. Bu durum bir tür tagayyür (başkalaşma) ve kimliğini kaybetme anlamına gelmektedir;

Ma’at teessüf bizim mütefekkirlerimizden pek çokları bir milletin müstahak olduğu sa’adetin derecesi ancak akvam-ı Garbiye’nin teşkilat-ı ictima’iyye ve siyasiyelerini taklid hususundaki isti’dadının derecesiyle mütenasib olduğu i’tikadında bulunuyorlar. Hal bu ki bizim bu suretle akvam-ı Garbiyeyi taklid etmemiz kendi şahsiyetimizden, mazimizden, adet ve i’tikadımızdan ve adeta mevcudiyetimizden tecerrüdden başka bir ma’na tazammun edemez... (Işık, 2019, s. 65,67)

“...kendimizi bile idrâk etmekten bizi menetmekte olan taklit ve alıntılar sayesinde ıslâh-ı hâlâ çalışmakla, en müellim bir sosyal kararsızlık, bir fetret-i siyasiye vücuda getirmekten gayrı bir netice hasıl edemeyeceğimizden zerre şüphe etmemeliyiz” (Çetin, Çeltik,2022,53)

Said Halim Paşa’nın yukarıdaki tespitleri kendisinden on yıllar sonra şu cümleleri kuran anti-kolonyalizmin öncü isimlerinden Frantz Fanon’u akıllara getirmektedir. (Fanon, 2018,304);

“...Avrupa’nın ayak izlerini izlemekten başka yapacağımız daha iyi şeyler olduğunu nasıl anlayamayız? İnsandan söz etmeyi asla bırakmayan, tek kaygısının insan olduğunu iddia etmekten hiç bıkmayan Avrupa’nın her bir ruhsal zaferi için insanlığın ne acılar çektiğini artık biliyoruz. O halde yoldaşlar, Avrupa oyunu sonunda bitti, başka bir şey bulmalıyız. Avrupa’yı taklit etmediğimiz sürece, Avrupa düzeyine çıkma saplantısına takılıp kalmadığımız sürece bugün her şeyi yapabiliriz...”

Avrupa’da yaşanan gelişmelerin genelde Batı dışı toplumlarda özelde de Osmanlı Devleti’nde yaptığı etkiler üzerine düşününce “hayranlık” hissini, ifrat ve tefrit arasında gidip gelen tepkilerin önemli bir nokta olduğu anlaşılabılır. Said Halim Paşa da söz konusu hayranlık hissine dikkat çekerek taklidin kendi olmaktan uzaklaşmaya ve karşısındakini yanlış anlamaya sebep olduğunu savunmaktadır;

“...Garb’daki cereyana kapılarak terakki etmeye matuf mesa’imizin akameti medeniyeti Garbiyeyi tevli eden esbaba kesb ve vukuf edemeyecek derecelerde firifte olduğumuzdan ileri geldiği bittecrübe sabittir. Medeniyet-i Garbiye’nin şa’şa’sına o derece mebhut ve meclub olmuşuz ki bu esbabı ihatadan aciz kalarak te’siratını esbab- müessire gibi telakki etmek gafletine düşmüş ve zevahir-i ahvale kapılıp milel-i mütemeddiye-i Garbiye hareket eylemek istediğimiz halde ma’kusen hareket ediyoruz. Çünkü milel-i mezkurenin hiçbirini bizim yaptığımız vecihle, komşusunun mü’essat-ı siyasiye ve ictimaiyesini kabul ve tatbiki teşebbüs etmemiş, hiçbirini kendi halet-i ruhiyesini aharinkine göre teşkile çalışmamış, yahud ki, kendi şahsiyet-i maneviyesinden keff-i yed edip de komşusunun tarz-ı tahassüs ve tefekkür u hareketini inkiyad-tam ile taklide girişmemiştir. (Işık,2019, 111).

Said Halim Paşa’nın topyekûn Avrupa ya da Batı medeniyeti karşıtı olmadığı; “istifade imkânına sahip bulunduğumuz bir medeniyet-i faikadan” (yüksek medeniyet) şeklindeki ifadelerinden anlaşılabilir. (Çetin, Çeltik,2022,67) Bu ve benzeri yorumlarından hareketler Said Halim’in düşünce yapısı içerisinde “kendi değerlerinden” hareket eden bununla birlikte farklı millet ve medeniyetlerin tecrübelerinden faydalanmak gerektiğini savunan bu yönüyle “yerlici olmayan bir yerlilik anlayışı” olarak nitelenebilecek bir tavrın önemli bir yer işgal ettiği iddia edilebilir. (Akın, 2021, s.649) Mahmut Hakkı Akın’ın işaret ettiği gibi Said Halim Paşa, düşünsel olarak yerliliği araçsallaştıran ve sorgulanamaz kılan bir anlayıştan uzaktır. (Akın, 2021, s. 646)

Bedri Gencer’e göre; Said Halim Paşa; “İslam dünyasında Ahmed Rıza ile birlikte oksidentalizmin öncülerinden biri olarak belirir. Dahası onun oksidentalizmi, oryantalizmin tersine çevrilmesinden ibaret değil, Webergil tarzda bir tanıma ve değerlendirme teşebbüsüdür. Batı’nın tavrının zıddına bu değerlendirme, Batı medeniyetinin olumsuz yönlerinin tenkidi kadar olumlu yönlerinin takdirini de içerir.” (Gencer, 2021, s. 471) Oksidentalizm tavra, kolonyalizmin etkisi altındaki dünyada sıklıkla rastlanmaktadır. “Batı dışı dünyada oksidentalizm ancak oryantalizme verilen tepkici ve savunmacı cevaplarla kendini göstermekteydi.” (Arlı,2018,62)

Paşa, Buhran-ı Fikrimiz isimli eserinde; “...Maduniyet-i hazıramız ise vusulüne çalıştığımız gayenin mahiyeti hakkında kat’i bir gaflete düşmemizden mütehassıldır. İ’tıla’yı millimiz için medeniyet-i Garbiye’den istifade lüzumu her nasılsa behemehal Garblılaştırmamız icab edeceği kana’at-ı sahifesini tevli edti ki, bi’l-cümle mesaimizi mahkûm-u hezimet ve akamet eden en esaslı gafletimiz bu olmuştur. Bu kana’at-ı sakimeden selametimiz uğrunda her hususda akvâm-ı Garbiyeyi taklide mahkûm bulunduğumuz i’tikadı husule gelmiştir ki bu da o kadar yanlış ve gayr-i variddir.

Hayfa ki bütün bu zanniyyat ve ictihâdâta teb’an olanca mevcudiyetimizle taklide koyulduk...” demektedir. (Işık, 2019, s. 137)²

Alıntıladığım pasajda “maduniyet-i hazıramız” ifadesi dikkat çekmektedir. Bu noktada Said Halim Paşa’nın kullandığı “maduniyet” kavramı üzerinde durmak gerekir. Çünkü sömürgecilik ile taklitçilik arasında kurulacak ilişkilerin nirengi noktalarından birini bu kavram oluşturmaktadır. Sömürgecilik eleştirisi üzerine temellenen ve II. Dünya Savaşı sonrasında entelektüel gündeme taşınan postkolonyal teori içerisinde maduniyet çalışmaları (subaltern studies) özel ve önemli bir yer işgal etmektedir. Alana ismini veren madun (subaltern) kavramı üzerinde İtalyan Marksist düşünür Antonio Gramsci tarafından entelektüel gündeme taşınmış daha sonra Ranajit Guha ve Gayatri Spivak gibi isimler tarafından farklı anlamlar yüklenerek yeniden kullanılmıştır. Madun (subaltern) kavramı, Latince sub (alt) ve alter (öteki) kelimelerinin bir araya getirilmesiyle üretilmiştir. Kavram Gramsci tarafından Güney İtalya’daki tarım işçileri ve köylüleri tanımlamak için kullanılmıştır. Madun Türkçe’de; “mevki, rütbe, seviye, servet bakımından aşağı durumda olan kimse” anlamına gelmektedir. Madun Çalışmaları Kolektifi ise kavramı; “yukarıya doğru ve bir anlamda dışa dönük devingenlik (mobility) ile ilişkisi kesilen insanlar” anlamında kullanmaktadır. Madun bir anlamda, “belli iktidar ağlarında ses çıkarmaya dahi muktedir olmayanlardır.” (Yetişkin, 2010, s. 16)

Said Halim Paşa’nın bu kavramın entelektüel gündeme gelmesinden uzun bir süre önce Müslümanların içerisinde bulunduğu durumu izah için kullanması dikkat çekici bir noktadır. Taassub isimli eserindeki şu cümleler ise Müslümanların Avrupalılar nazarında değişen konumuna işaret etmektedir;

“...Avrupa zihniyeti nesiller boyunca, ruhânî ve cismânî reislerinin nakil ve neşrettiği yalanlarla bulandı durdu. “Müslüman” denince nazarlarında, zararlı ve aşağılık bir mahlûk canlanıyordu. Bugün bile Avrupalıların çoğuna göre Müslüman, aşağı seviyeden bir yaratıktır.(vücut-u kempâye) Fikrî ilerlemeler, bu gibi Hristiyan uydurmalarını zamanla ve kısmen ortadan kaldırdı. O derin düşmanlık görünüşte biraz hafifledi.

² Bugünkü geriliğimiz olarak çevrilen “mâdûniyet-i hazıra” ifadesi ileri ya da geriliktен ziyade Avrupalılar nazarında aşağı durumda olmaya işaret etmektedir.)

Fakat “maddeci” düşüncenin neticesi olan “sömürgecilik” fikrinin hızla gelişip şiddetlenmesi, dinî düşmanlıktaki azalmanın yerini fazlası ile doldurdu. Mutaassıp zihinlerde din uğruna can vermiş azizlerin yerini, uzak kıt’aların kâşifleri, kaba ve katil çapulcu şövalyelerin yerini de müstemleke askerleri aldı. Bu değişiklikler, eski düşmanlığın sadece yeni bir şekle girdiğini gösterdi. Şimdi artık Şark, “Haç” adına değil “Medeniyet” ve “İnsanlık” uğruna tecavüze uğruyor. Müslümanlar, artık görünüşte dinlerinden dolayı ayıplanıp hakarete uğramıyor ama Avrupa ihtiraslarının tatmini için gerekli pazarların, lüzumlu mahlûkatı sayılıyor...” (Düzdağ, 1970, s.111)

İslamcılık düşüncesini ortaya çıkaran psikolojik zemin yukarıdaki cümlelerin satır aralarında okunabilir. Bu psikolojinin, İslamcılık düşüncesini “savunmacı ve tepkisel” tarafları baskın bir fikriyata dönüştürdüğü söylenebilir. Bununla birlikte aralarında Said Halim’in de bulunduğu İslamcı aydınların önemli bir kısmının Batı taklitçiliğine karşı çıkmakla kalmadıkları, epistemik ve kültürel sömürgecilğe de itiraz ettikleri bununla birlikte Batı medeniyetinden faydalanma yönünde bir eğilime sahip oldukları söylenebilir. Batı taklitçiliği meselesi, Said Halim Paşa gibi Cumhuriyet dönemi İslamcı aydınlarında Batılılaşma eleştirisinin temelini oluşturmaktadır. Bu noktada Nurettin Topçu’nun yazılarından örnekler verilebilir;

Topçu’ya göre;

“...Batıyı, onun edebiyatından, müziğinden, ahlakı ve aile hayatından ve bütün bunları, Batının tekniğinden ayırmak mümkün değildir. Tanzimatçılar ve sonradan onların hareket tarzını tekrarlayan inkılapçılar millet hayatındaki gevşeyişin ve bugünkü perişanlığımızın sebebdirler. (Topçu,1970, s.4)

Topçu Batılılaşmanın “taklit” düzeyinde ele alınmasından dolayı başarısız olduğunu düşünmekte ve bir tür öze dönüş sayesinde yaşanan krizlerin aşılabileceğini düşünmektedir:

“... Şimdiye kadar yaptığımız garp taklitçiliği yolunda daha asırlar da geçse kendimize özel bir medeniyet yaratamayacağımızı nihayet anladık. Garptan neyi almamak lazım geldiğini anlamak için bile şimdiye kadar öğrendiklerimizin yardımıyla benliğimize dönmemiz ve seçim hakkını bizi idare eden içtimai zaruretlere vermemiz lazım geldiğini zannediyoruz. Ancak böyle bir kendimize geliş sayesinde, insanlığa örnek olacak bir rönesans yapabileceğiz.” Topçu,1939,1-6) Taklitçilik düzeyinde kalan bir Batılılaşma hareketine eleştirel yaklaşan benzer örneklerle gerek Nurettin Topçu’nun gerekse de Necip Fazıl, Sezai Karakoç ve Nuri Pakdil gibi Cumhuriyet dönemi İslamcı aydınların yazılarında rastlanabilir.

Bu noktada taklidin mutlak manada olumsuz olarak yorumlanmaması gerektiği yönündeki fikirlere de işaret edilebilir. Örneğin Kenan Çağan; Said Halim Paşa’nın ve sair İslamcıların taklit meselesi üzerinde derinlikli bir biçimde durmadıklarını iddia ederek; “Taklit sanıldığı kadar kötü mü ya da her koşulda kötü müdür? İnsan doğasının önemli bir hassası, öğrenmenin önemli biçimlerinden ve gelişmenin etkin araçlarından olan taklit neden bütün mahkûm edilsin?” sorularını sormaktadır. (Çağan, 2021:486) Çağan aynı zamanda; Said Halim Paşa’nın teorikle pratiği örtüştürmekte sorun yaşadığını iddia etmektedir.(Çağan, 2021:489) Teori ile pratik arasındaki bu açmaz İslam dünyasındaki kültürel bilincin Darius Shayegan’ın ifadesiyle “yaralı bilinç”e sahip olmasıyla açıklanabilir.

Shayegan, sanayileşme sonrasında oluşan şartların Müslüman toplumlarda (Batı dışı tüm toplumlarda) “kültürel şizofreniye” yol açtığını iddia etmektedir. (Shayegan, 2020:16) İslam dünyasında ve özelde Osmanlı Devleti’nde ortaya çıkan durum sadece “kültürel şizofreni” değildi. “Sömürgecilik içkin olarak soykırımsal” bir yapı arz ediyordu. Hallaq’ın ifadesiyle “soykırımın” anlamını, geleneksel fizik biçimlerinin ötesine yaymak” gerekir. “...resmen egemen olan Osmanlı İmparatorluğu’nda Batı tarafından işlenen soykırım kavrayışın da ötesindeydi...” (Hallaq, 2020, s. 325,327)

“...bir Müslüman tarihçi, 19. yüzyıl sonu itibarıyla bütün biçimleriyle emperyalizm ana görevini tamamladığında, bir Taberi, bir Mes’ud ya da bir Kesir tarihi -üretebilmek şöyle dursun- çalışmaya kalkışamıyordu...” (Hallaq, 2020, s. 377) Said Halim Paşa’nın gerek münevver gerekse de devlet adamı olarak bütün hayatı boyunca söz konusu “soykırımı ve sömürgeleşmeye” direndiğini ifade etmeliyim. Bir başka deyişle “Said Halim’in “İslamlaşma” anlayışı, İslam toplumları için sunulmuş sosyal ve kültürel sağaltım reçetesi olduğu gibi emperyalizm karşısında bağımsız kalabilmenin önemli bir siyasal aracı” olarak okunabilir. (Özyurt,2013,78)

Said Halim, Taassub isimli eserinde İslam medeniyeti ile Avrupa arasındaki uzun süren düşmanlıkların taassuba yol açtığını, Müslümanları kendilerini koruma güdüsüyle içe kapanmaya ittiğini Batı toplumlarının önceden Müslümanlara karşı düzenledikleri din temelli savaşlar yerine, son dönemlerde sömürgecilik ve emperyalizmin öne çıktığını belirtmektedir. (Ağırman, 2007, s. 12) Said Halim Paşa’nın söz konusu görüşleri Buhran-ı Fikrimiz isimli eserinde kullandığı “manevi vatan” kavramıyla birlikte okunduğunda daha anlamlı hale gelmektedir.

“...herhangi bir kavmin mevzuat ve an’anâtı, üzerinde yaşadığı topraktan daha kıymetli olan vatanı maneviyasını temsil eder, çünkü herhangi cemiyet-i beşeriyeyi bir millet haline getiren avâmîl onlardır. Başka bir milletin zir-i tahakkümüne giren bir kavim arazisini değil mevzuat ve an’anâtını kaybettiğinden dolayı istiklâlîni zayi eder...” (Çetin, Çeltik, 2022, 67, 68) Tarihsel sürecin sonucunda günümüzde gelinen noktada bu meseleyi, Uğur Mumcu’nun bir konferansta bir mizah dergisine referansla tekrar ettiği şu Türk vatandaşı tanımıyla birlikte okumak manidâr olacaktır;

“...Türk vatandaşı, İsviçre medenî kanununa göre evlenen, İtalyan ceza yasasına göre cezalandırılan, Alman ceza muhakemeleri yasasına göre yargılanan, Fransız idare hukukuna göre idare edilen ve İslam hukukuna göre gömülen kişidir.”

Aristokrat bir ortamda yetişmesi ve muhafazakâr fikirlere sahip olması sebebiyle kuracağım ilişkinin eleştirilebileceğini düşünmekle birlikte müstemleke olmaya ve mütegalibenin tahakkümüne direnmeye çalışan bir figür olarak okuduğum Said Halim’in yukarıda alıntılıdığım cümleleriyle anti-kolonyalizmin önemli ismi Aime Cesaire’nin şu fikirleri arasında paralellik kurulabileceğini düşünüyorum;

“...Ben, öz suları çekilip tüketilmiş, kültürleri ayaklar altında çiğnenmiş, kurumları yıkılmış, toprakları zapt edilmiş, dinleri darmadağın edilmiş, olağanüstü imkanları ortadan kaldırılmış toplumlardan bahsediyorum...” (Cesaire, 2015, 94) Sömürgeciliğin etkisi altında İslam dünyasının geçmişte olduğu gibi dinî gerekçelerle taassupla karşılaşmadığını belirten Paşa, değişen eylem ve söylemlere dikkat çekmektedir; “...Şimdi artık Şark, Haç adına değil, medeniyet ve insanlık uğruna saldırıya uğruyor. Müslümanlar, artık dinleri sebebiyle ayıplanıp hakarete uğramıyor; Batı’nın ihtiraslarını tatmin eden pazarlarda bulunması zorunlu varlıklar olarak kabul ediliyor...” “...Avrupa zihniyeti nesiller boyunca, ruhânî ve cismânî reislerinin nakil ve neşrettiği yalanlarla bulandı durdu. Müslüman denince nazarlarında, zararlı ve aşağılık bir mahlûk canlanıyordu. Bugün bile Avrupalıların çoğuna göre Müslüman, aşağı seviyeden bir yaratıktır. Fikrî ilerlemeler, bu gibi Hristiyan uydurmalarını zamanla ve kısmen ortadan kaldırdı. O derin düşmanlık görünüşte biraz hafifledi. Fakat “maddecî” düşüncenin neticesi olan “sömürgecilik” fikrinin hızla gelişip şiddetlenmesi, dinî düşmanlıktaki azalmanın yerini fazlası ile doldurdu. Mutaassıp zihinlerde din uğruna can vermiş azizlerin yerini, uzak kıt’aların kâşifleri, kaba ve katil çapulcu şövalyelerin yerini de “müstemleke askerleri” aldı. Bu değişiklikler, eski düşmanlığın sadece yeni bir şekle girdiğini gösterdi. Şimdi artık Şark, Haç adına değil “Medeniyet” ve “İnsanlık” uğruna tecavüze uğruyor.

Müslümanlar, artık görünüşte dinlerinden dolayı ayıplanıp hakarete uğramıyor, ama Avrupa ihtiraslarının tatmini için gerekli pazarların, lüzumlu mahlûkatı sayılıyor...” (Düzdağ, 1970, s. 111)

Said Halim’e göre; Doğu dünyasının Avrupalı güçler tarafından sömürüldüğü unutulmamalıdır. Avrupalıların “bizde” gördükleri “cahilâne taassup”, gerçekten mevcutsa, bu durumdan “onların değil bizim” şikayetçi olmamız gerekir. Çünkü bu durumdan faydalanan “onlar”, zarar gören “biziz.” (Düzdağ, 1970, s. 118) Yukarıdaki ifadelerde göze çarpan biz/onlar, Doğu/Batı gibi ayrımlara Said Halim’in başka eserlerinde de rastlanabilir. Bu dil ve üslup Said Halim’in ben idrakini yansıtmaya açısından önemli olduğu gibi anti-kolonyalist söylemin üzerine inşa olduğu biz-onlar ayrımına dayanması açısından da önemlidir. İslamcılık düşüncesinin “savunmacı” karakteri benzer bir biz-onlar söyleminin inşasına müsaittir. Farklı zaman ve zeminlerde yaşamış İslamcı aydınların eserlerinde benzer söylemlere rastlamak mümkündür.

Osmanlı Devleti, 19. yüzyıldan itibaren karşı karşıya bulunduğu çok boyutlu krizleri (buhranları) modernleşme hareketleri ile aşmaya çalışmış, bu amaçla kurulan modern eğitim kurumlarında yetişen, yabancı dil bilen, Avrupa’yı tanıyan bir aydın sınıf ortaya çıkmıştır. Bu tarz bir ortamda yetişen Said Halim Paşa, söz konusu aydın sınıfın büyük bir çoğunluğuyla mensubu oldukları halk arasında kapatılması zor bir uçurum oluştuğunu düşünmekteydi. (Ağırman, 2007, s. 116).

Peki İslam dünyası apaçık ortada olan ve çözüm aranan krizi nasıl aşacaktır? Said Halim’e göre; “İslah ancak tadilen muhafaza ile mümkündür.” Kendi ifadesiyle “tadilen muhafaza” İslamcılık düşüncesi içerisinde başlangıçtan itibaren yer alan tedafüi (savunmacı) boyuta işaret etmektedir. Avrupalı güçlerin çok yönlü tazyiki ve Rus yayılcılığı tehdidi karşısındaki Osmanlı Devleti (genelde İslam dünyası) böyle bir pozisyon belirlemiştir. Said Halim Paşa’nın eserlerinde ortaya koyduğu söylem “sömürgeci olarak gördüğü Batılı güçler ve taklitçi olarak değerlendirdiği Batıcılara” karşı direnen ve İslami değerlerin tadilen muhafazasını savunan bir söylemdir (Hıdır, 2021, s. 606).

Said Halim, belli ölçülerde oksidentalîst tedailer ihtiva eden söylemiyle “taklitçilik” düzeyindeki bir Batılılaşma anlayışına karşı çıkmış, kendi değerlerinden vazgeçme anlamına gelen bir Batılılaşma tarzını eleştirmiştir. Bu tür Batılılaşma anlayışı kendi kendini sömürgeleştirme (self-colonization) olarak değerlendirilebilir. “Batı etkisi ve modernlik, İslam dünyasının (farklı köşelerindeki aydınlarda), Avrupa’ya

hayran olarak onu taklit etme ya da ötekileştirerek bir tür oksidentalizm üretme gibi iki uç ruh bir hali biçiminde tezahür edebilmektedir.” (Şahin,2021,46) Böylesi bir savrulmadan temkinli mizacı ve Avrupa’yı yakından tanımasının etkisiyle kurtulan Said Halim Paşa, Müslümanların Batı medeniyetinden faydalanmaları gerektiği kanaatinde. Bu kanaatinin yansımaları eserlerinde izlenebilir. Said Halim’in İslamcılık yorumunun ise; doğrudan sömürge olmuş Müslüman toplulukların tecrübeleri ve aydınlarının tercüme eserlerinden etkilenen Cumhuriyet dönemi Türkiye’indeki İslamcılardan farklı olarak “...radikal, devrimci ve anarşi üretecek bir aşırılıkta değil muhafazakâr bir sosyolojik temelde kendi gerçekliğinin ıslah edilerek değişimine odaklandığı” (Akın, Beyaz,2022,102) söylenebilir.

Son tahlilde Said Halim Paşa’nın fikirleri ve hareket tarzının kendisinden sonraki İslamcı düşünce üzerinde etkili olduğu, sömürgeciliği sadece maddi boyutlarıyla ele alan anlayışlardan farklılaşan, kültürel ve epistemik boyutlarına karşı da bir duruş ortaya koyan yorumlarının geçen yüzyılda olduğu gibi günümüzde de dikkatle incelenmesi gerektiği söylenebilir. Son dönemde Said Halim’in hayatını ve eserlerini konu edinen ilmi ve akademik çalışmalarda gözlemlenen artış bu tespiti doğrulamaktadır. Bununla birlikte yapılacak çalışmalarda onun sadece kişiliği ya da tarihi rolünü vurgulamakla yetinmeyen, ortaya koyduğu eserlerdeki söylemi özenle inceleyebilecek teorik çerçevesi güçlü çalışmalara duyulan ihtiyaç da açıktır.

KAYNAKÇA

1. Ağırman F. (2007). *Yaşadığı Dönemdeki Fikirler Işığında Said Halim Paşa ve Düşünceleri*, (Doktora tezi) Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
2. Akın M. H. (2021). “Said Halim Paşa Düşüncesinde Yerlilik Meselesi”, Hazırlayan Asım Öz, *Osmanlı Sadrazamı ve Düşünür Said Halim Paşa Kitabı*, İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları.
3. Akın M.H.-Beyaz C. (2022). “Muhafazakârlık ile Sosyoloji İlişkisi ve Batılılaşma Eleştirisi Bağlamında Said Halim Paşa’nın Öngörülleri”. *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*. Yıl: 18 Sayı: 62. (88-103)
4. Arlı A., Oryantalizm Oksidentalizm ve Şerif Mardin, (İstanbul: Küre Yayınları, 2018), s. 62.
5. Bulut Y. (2009). “Osmanlıdan Cumhuriyete Pozitivizm Terakki ve Batılılaşma Meselelerine Dair”, *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi* S.3, İstanbul: s.165.
6. Cesaire A. 2015, Sömürgecilik Üzerine Söylev, Barbar Batı kitabı içinde Editör: Güneş Ayaş, 2015, İstanbul, Doğu Kitabevi
7. Çağan K. (2021). *Entelektüel Bir Paşa İçin Eleştirel Bir Okuma*, Hazırlayan Asım Öz, *Osmanlı Sadrazamı ve Düşünür Said Halim Paşa Kitabı*, İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları.
8. Çetin İ-Çeltik H. (Haz.) (2022). *Said Halim Paşa, Buhranlarımız*, Kadim Yayınları, Ankara.
9. Düzdağ M. E. (Haz.) (1970). *Said Halim Paşa, Buhranlarımız ve Son Eserleri*, Tercüman, 1001 Temel Eser.
10. Gencer B. (2021). “Said Halim Paşa: Şeriat ile Hakikat Arasında İslamcılık”, Hazırlayan Asım Öz, *Osmanlı Sadrazamı ve Düşünür Said Halim Paşa Kitabı*, İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları.
11. Fanon F. (2018), İstanbul: *Yeryüzünün Lanetlileri*, Versus Kitap.
12. Görgün T. (2021), İstanbul: *İslam Modernizm Batılılaşma*, Tire Kitap.
13. Güngör E. (2000) *İslam’ın Bugünkü Meseleleri*, İstanbul:Ötüken Yayınları.
14. Hallaq W. (2019). *İmkansız Devlet Modern Çağda Bir İslam Devleti Niçin Mümkün Değildir?*, İstanbul: Babil Kitap.
15. Hallaq W. (2020). *Şarkiyatçılığı Yeniden Düşünmek: Modern Bilginin Eleştirisi*, İstanbul: Ketebe Yayınları.
16. Hıdır Ö. (2021)“Garbiyatçı-Oksidentalizm Mütefekkir Olarak Said Halim Paşa”, Hazırlayan Asım Öz, *Osmanlı Sadrazamı ve Düşünür Said Halim Paşa Kitabı*, İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları.
17. Işık V. (2017). *İslamcı Hareketlerin Rejim Karşıtlığı ve Devletçilik Çelişkisinin Doğurduğu Boşluk*, İstanbul: Taşmektep Yayınları.
18. Işık V. (Haz.) (2019). *Said Halim Paşa Külliyyatı*, İstanbul: Ketebe Yayınları.

19. Işık V. (Haz.) (2020). *Said Halim Paşa, Bir Islah Düşünürünün Hayatı Düşüncesi ve Eserleri*, Ketebe Yayınları.
20. Kara İ. (2011). *İstisnai Bir Dimağ Said Halim Paşa, Din ve Hayat*, İstanbul.
21. Kara İ. (2014). *Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi I*, İstanbul: Dergah Yayınları.
22. Özyurt C. (2013), Said Halim Paşa Düşüncesinde Değişim ve Süreklilik: Muhafazakâr-Reformcu İslamcılığın Oluşumu, Muhafazakâr Düşünce, sayı:37
23. Shayegan D. (2020). *Yaralı Bilinç*, İstanbul: Metis Yayınları.
24. Şahin S. (2021), Nurettin Topçu ve Sezai Karakoç’un Batılılaşma Tasavvurlarının Mukayesesi, International Social Sciences Studies Journal, s.5096
25. Şahin S. (2021). *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesinin Postkolonyal Teori Çerçevesinde İncelenmesi: Nurettin Topçu ve Sezai Karakoç’un Dergi Yazıları Örneği*, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.
26. Şeyhun A. (2010). *Said Halim Paşa, Osmanlı Devlet Adamı ve İslamcı Düşünür*, Çevirmen: Derya Göçer, İstanbul: Everest Yayınları.
27. Topçu N. (1939) “Rönesans Hareketleri”, *Hareket Dergisi*, S. 1-6 Mayıs
28. Topçu N. (1970) “Muhafazakarlık ve Inkılapçılık”, *Hareket Dergisi*, S.Aralık, s. 4
29. Touraine A. (2018), *Modernliğin Eleştirisi*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
30. Ülken H. Z. (2019) *Çağdaş Türkiye’de Düşünce Tarihi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
31. Yetişkin E. (2010). *Postkolonyal Kavramlar Üzerine Notlar*, İstanbul: <http://www.ebruyetiskin.com/postkolonyal-kavramlar-uzerine-notlar/> (erişim tarihi: 31.03.2022.)